

13. Новый Уголовный кодекс УССР / под ред. С. А. Пирогова. – Харьков : Юрид. изд-во НАРКОМЮСТА УССР, 1927. 121 с.
14. Борьба с вовлечением несовершеннолетних в преступную деятельность / И. П. Лановенко, Т. С. Барило, Ф. Г. Бурчак [и др.] ; отв. ред. И. П. Лановенко. К. : Наук. думка, 1986. 254 с.
15. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Спеціальний випуск (за станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 25 травня 1994 року) / Ю.В. Александров, М.Й. Коржанський, П.С. Матишевський. К.: Юрінком, 1994. 797 с.
16. Уголовный кодекс Украинской ССР : Офиц. текст с изм. и доп. по состоянию на 1 июля 1983 г. К. : Политиздат Украины, 1983. 215 с.

УДК 340.11:341.171:342.7

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.6.2>

РОГОВА О.Г., ОСТАПЕНКО О.Г.

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

PRINCIPLES OF LAW AS A SOURCE OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION

Поширення методології природно-правового мислення як інструментарію наукових досліджень та платформи взаємодії людини і держави поступово призвело до розширення наукового дискурсу щодо сутності, ролі та місця принципів права у механізмі правового регулювання. Кінець ХХ – початок ХХІ століття для вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції знаменувався збагаченням наукових досліджень сутності принципів права як одного з основних елементів правової доктрини, правової системи держави, процесів правотворення та реалізації права. Вплив європейської інтеграції, вступ України до Ради Європи та ратифікація Конвенції про основоположні права та свободи стали переламними факторами у переосмисленні сутності принципів права як джерела права.

Аналіз європейської системи захисту прав людини дозволив сформулювати наступні особливості її організації та функціонування: наявність двох регіональних інституційних систем захисту прав людини, які реалізуються в межах Ради Європи та в межах ЄС частково носить характер конкуренції та частково взаємно субсидіарний характер. Феномен конкуренції між системами захисту прав людини Ради Європи та ЄС носить політичний та організаційний характер, зберігаючи при цьому змістовну єдність та уніфіковане розуміння застосовуваних принципів права. Розвиток судової практики як середовища формування принципів права відбувався завдяки унікальному поєднанню та співіснуванню юрисдикцій Суду ЄС, ЄСПЛ та національних судових систем держав-членів. Головним вектором розвитку правотворчої та правозастосовної практики ЄС можна вважати поступове напрацювання живого, динамічного прецедентного права, аксіологічним ядром якого виступають найважливіші загальні принципи права. Поєднання у правовій системі ЄС елементів континентального та загального (прецедентного) права дозволило Європейському Союзу побудувати ефективну систему захисту прав людини з поступовим збільшенням питомої ваги судових прецедентів.

Ключові слова: *принципи права, джерело права, права людини, Європейський Союз, Україна.*

© РОГОВА О.Г. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правового регулювання економіки (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця)

© ОСТАПЕНКО О.Г. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правового регулювання економіки (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця)

The spread of the methodology of Natural and Law thinking as a toolkit of scientific research and a platform for human – state interaction gradually led to the expansion of the scientific discourse on the essence, role and place of the principles of law in the mechanism of legal regulation. The end of the 20th – the beginning of the 21st century for domestic general theoretical jurisprudence was marked by the enrichment of scientific research into the essence of the principles of law as one of the main elements of the legal doctrine, the legal system of the state, the processes of law-making and implementation of law. The influence of European integration, the accession of Ukraine to the Council of Europe and the ratification of the Convention on Fundamental Rights and Freedoms became turning points in the reinterpretation of the essence of the principles of law as a source of law.

The analysis of the European human rights protection system made it possible to formulate the following features of its organization and functioning: the presence of two regional institutional systems for the protection of human rights, which are implemented within the Council of Europe and within the EU, are partly competitive and partly mutually subsidiary in nature. The phenomenon of competition between the human rights protection systems of the Council of Europe and the EU is of a political and organizational nature, while preserving meaningful unity and a unified understanding of the applied principles of law. The development of judicial practice as an environment for the formation of principles of law took place thanks to the unique combination and coexistence of the jurisdictions of the Court of the EU, the ECtHR and the national judicial systems of the member states. The main vector of the development of law-making and law-enforcement practice of the EU can be considered the gradual development of a living, dynamic precedent law, the axiological core of which is the most important general principles of law. The combination of elements of continental and general (precedent) law in the EU legal system allowed the European Union to build an effective human rights protection system with a gradual increase in the specific weight of court precedents.

Key words: *principles of law, source of law, human rights, European Union, Ukraine.*

Вступ. Розширення предметного поля загальнотеоретичної юриспруденції, зміна методологічних орієнтирів наукових досліджень за рахунок застосування правової аксіології, конвергенція сучасних правових систем – ось далеко неповний перелік чинників, які актуалізують науковий інтерес щодо дослідження принципів права, їх властивостей та особливостей як самостійного джерела права. Особливого значення набуває науковий дискурс щодо безпосереднього застосування принципів права як форми (джерела) права у контексті перспектив набуття Україною повноправного членства у Європейському Союзі, включення нашої правової системи до європейського правового простору.

Перші дослідження принципів права з'явилися у другій половині 40-х років ХХ ст. і цей процес триває до сьогодні, а інтерес науковців до цієї проблеми продовжує зростати [1, с. 3]. Необхідно відзначити дослідження таких вітчизняних вчених, як А. Бабенко, О. Борисова, А. Колодій, М. Козюбра, Л. Луць, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Уварова, Т. Фулей, І. Шаповалова, С. Шевчук та інших, які в своїх працях зосереджували увагу на сутності, класифікаціях, ролі у механізмі правового регулювання принципів права, аналізували розуміння принципів права в межах різних концепцій праворозуміння, національних правових систем. Не зважаючи на збільшення загального професійного інтересу до проблематики принципів права, зростання кількості досліджень, актуальність опрацювання цієї найважливішої науково-практичної проблеми не зменшується, а тільки зростає у контексті перспектив набуття Україною повноправного членства у Європейському Союзі.

Проблема застосування принципів права як безпосередніх джерел права аналізувалася науковцями у різних аспектах. Як зазначає М.І. Козюбра, «попри синкретичність і високий ступінь абстрактності, універсальні принципи права в певних варіантах можна віднайти практично у всіх правових системах. Попри те, що в західній правничій літературі звернули увагу на такі принципи вже близько двох століть тому, ставлення до цієї проблеми в закордонній теорії права і порівняльному правознавстві поки що неоднозначне, хоч переважна більшість їхніх представників схиляються до того, що пошуки універсальних принципів права слід продовжувати» [2, с. 9].

Залишимо за межами нашого дослідження об'єктивні та суб'єктивні чинники, які сприяли тому, що вітчизняна та західна правничі традиції дослідження принципів права розвивалися

у різних напрямках. Для мети нашого дослідження важливо підкреслити, що панування позитивістської моделі правосвідомості протягом усього «радянського» періоду історії України стало визначальним фактором у процесі дослідження ролі принципів права у механізмі правового регулювання і суттєво позначилося на загальнотеоретичних дослідженнях у перші роки незалежності України. Як зазначає О. О. Уварова, «юридичний позитивізм не зміг запропонувати свій шлях обґрунтування обов'язкової сили приписів, що є принципами права і не знайшли свого закріплення у визнаних державою формах» [3, с. 20].

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз наукових підходів щодо сутності принципів права, сучасного стану та перспектив застосування принципів права як джерела захисту прав людини в Україні та Європейському Союзі.

Результати дослідження. Одним з перших системних вітчизняних досліджень сутності принципів права стала дисертація А. М. Колодія «Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання)» (1999 р.), у якій підкреслювалося, що «право вже не обмежується тільки позитивістсько-нормативістським його сприйняттям і тлумаченням» [4, с. 3]. Здійснивши блискуче комплексне дослідження принципів права, А. М. Колодій серед інших висновків підкреслив «можливість і корисність прямої дії принципів права». Але, на його думку, «для цього вони повинні матеріалізуватись у чинному законодавстві» [4, с. 29]. У наступні роки дослідження принципів права здійснювалося також під впливом позитивістського розуміння їх сутності.

Як елемент наукової новизни власного дисертаційного дослідження (2003 р.) Т. І. Фулей запропонувала визначення загальнолюдських (загальноцивілізаційних) принципів права – «це *зафіксовані у позитивному праві* (курсив наш – Р.О. та О.О.) його універсальні нормативні застави, які напрацьовані людством як глобальною макроцивілізаційною системою, об'єктивно зумовлені потребами і рівнем розвитку людської цивілізації та втілюють її найкращі здобутки у правовій сфері, визначають сутність і спрямованість правового регулювання і придатні до застосування у будь-якій системі права». Цікаво, що ця дослідниця вказує, що «При впровадженні загальнолюдських принципів права в юридичну практику України важливим є... врахування того, що принципи права не мають своєї зовнішньої форми (джерела)...» [5, с.15, 17].

За висновками О. О. Уварової, «довгий час вітчизняною юридичною наукою, яка розглядала принципи виключно як ідеологічну складову права, заперечувався їх безпосередній регулюючий вплив на суспільні відносини, що зрештою негативно вплинуло на розвиток національної правової системи» [3, с. 5]. Таке сприйняття принципів права спричинило вплив не тільки на юридичну науку, але й на вітчизняну правотворчу та правозастосовну практику. Найбільш «руйнівними» наслідками недооцінки принципів права виявилися явища правового нігілізму, певна фрагментація вітчизняної правової доктрини, неузгодженість та непослідовність судової практики.

Ухвалення у 1996 році Конституції незалежної України знаменувало новий етап розвитку вітчизняної правової системи, закріплення на рівні Основного закону найважливіших фундаментальних прав і свобод людини, принципів їх визнання, гарантування та захисту державою. Але цей перший – основоположний – крок на шляху інституалізації правових принципів як невід'ємного елемента конституційного-правового статусу людини і громадянина в Україні потребував подальших зусиль від держави і суспільства. Потрібно було системно змінити правову свідомість правників, щоб у 2023 році судді Верховного Суду констатували, що «За п'ять років функціонування Верховного Суду можна стверджувати про те, що принципи права перейшли з розряду лише теоретичного поняття (з-поміж тих, які асоціюються з однією з перших в університеті лекцій з будь-якої галузі права й зовсім не запам'ятовуються) до доволі таки потужного системозмінювального інструменту, який подекуди має вирішальне значення в зміні підходів до розгляду тієї чи іншої категорії справ» [6].

На нашу думку, перші роки після ухвалення Конституції України можна описати як «підсвідоме ігнорування» регулюючого потенціалу принципів права у вітчизняній правовій системі, що можна пояснити декількома чинниками: 1) сприйняття широким колом правників принципів права як абстрактно-схоластичних категорій, відірваних від життя; 2) отождолення принципів права з офіційною ідеологією (яка у перші роки після ухвалення Конституції України тільки формувалася на «уламках» розвінчаної ідеології радянської доби); 3) бажання суспільства дистанціюватися від формальних нав'язливих наративів ідеології радянської доби та відсутність вкоріненого у правову свідомість імперативу поваги до основоположних прав і свобод; 4) домінування у загальнотеоретичному дискурсі позитивістського розуміння природи принципів права.

Друга половина 90-х років минулого століття ознаменувалася в Україні бурхливим розвитком досліджень «праволюднинної» проблематики, актуалізацією досліджень проблем

природно-правового мислення. Під егідою Академії правових наук України було створено Львівську лабораторію прав людини (1996 р.), дослідники якої розвивали наукову школу теорії прав людини, зробивши Лабораторію «своєрідним «методологом» досліджень праволюднинної проблематики» [7, с. 117].

На тлі процесів поступового поширення природно-правового мислення та відповідної методології загальнотеоретичних досліджень можна назвати революційним висновок, оприлюднений М. І. Козюброю у 2004 р., що «загальні принципи права – це не просто певні ідеї, які існують у правосвідомості, навіть теоретичній, а відправні начала права, які можуть фіксуватися, а можуть і не фіксуватися в текстах нормативно-правових актів» [8, с. 7]. Водночас науковець констатував, що «у вітчизняному (та й пострадянському загалом) загальнотеоретичному правознавстві продовжує домінувати точка зору, згідно з якою будь-які вихідні (керівні) положення для того, щоб отримати статус принципів права, обов'язково мають бути закріплені в його нормах» [8, с. 5].

С. П. Погребняк у своїй монографії «Основоположні принципи права (змістова характеристика)» (2008 р.) зазначає, що «принципи наче розчинені в праві, пронизують собою практично всі або майже всі його норми та інститути» [9, с. 32]. Водночас науковець виділяє «основоположні принципи, закріплені в законодавстві, та такі, що ним не передбачені». Важливо, що С. П. Погребняк констатує наявність «традиційного підходу», згідно з яким «принципи розглядаються лише як зміст права (як норми-принципи) і тому в будь-якому разі мають знайти своє втілення у формах позитивного права...» [9, с. 35].

В Україні головними формами позитивного права, у яких знайшли об'єктивацію найважливіші принципи права, стали нормативно-правові акти найвищої юридичної чинності (Конституція України, закони), а також рішення Конституційного Суду України (надалі – КСУ), які відіграли важливу роль в утвердженні «нового статусу» принципів права як самостійного джерела (форми) права. Такими рішеннями КСУ стали Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 [10], Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року N 5-рп/2005 [11] та інші. Завдяки рішенням, ухваленим КСУ у 2004-2005 роках, поступово і суди загальної юрисдикції почали більш активно утверджувати основоположні принципи права в актах судової правотворчості. Поступово розуміння сутності принципів права у контексті інтегративного праворозуміння ставало частиною правосвідомості все більш широкого кола дослідників: «...в сучасній українській правовій системі формується «правовий ґрунт» для сприйняття дуалізму в розумінні основоположних принципів права» [9, с. 36].

Досліджуючи принципи права у контексті ідей природно-правової і позитивістської концепцій праворозуміння, О. О. Уварова констатує, що «Зближення двох підходів до праворозуміння дозволяє розглядати принципи права – як ті, що отримали закріплення у статтях нормативно-правових актів, так і ті, що такого закріплення не мають – як безпосередній регулятор суспільних відносин, нормативну основу правозастосування» [3, с. 26].

Балансуючи на межі між природно-правовим та позитивістським розумінням сутності принципів права, деякі дослідники навіть пропонували ухвалити закон про принципи права України, щоб на нормативному рівні вирішити питання їх юридичної чинності та місця у механізмі правового регулювання. Такі пропозиції були розкритиковані з точки зору наївності визначення вичерпного переліку принципів права, їх динамічного характеру, а також з точки зору неможливості остаточного вирішення джерел їх походження.

На думку С. В. Шевчука, загальні принципи права «здебільшого «відкриваються» судами у процесі вирішення конкретної справи й походять також не тільки з текстів конституції та законів, а також із конституційної доктрини, традицій публічного або приватного права, формулюються судами у процесі захисту прав людини, тобто стають принципами правової системи через прецедентне право. На такий підхід у країнах Європи вплинула традиція загального англійського права, яке вважалось «резервуаром усіх загальних та всеосяжних принципів, встановлення яких у законі не вважалось за необхідне» [12].

Реалізація судової реформи в Україні серед нормативних та інституційних перетворень торкнулася проблеми ролі принципів права у судовому процесі. Законом України «Про внесення

змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII було внесено зміни, відповідно до яких: «Суд при розгляді справи керується принципом верховенства права (Ч.1 ст.10 Цивільного процесуального кодексу України), «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини (Чч.1-2 ст.6 Кодексу адміністративного судочинства); «Суд при розгляді справи керується принципом верховенства права» (Ч. 1 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України) [13]. На нашу думку, зазначені норми стали компромісним варіантом закріплення у процесуальних кодексах України формули безпосередньої дії принципів права як джерела права.

Дослідження принципів права в Україні в теперішній час здебільшого визнають значення принципів права як джерел права: «можуть бути безпосередньою основою для прийняття індивідуальних юридичних рішень у конкретних справах; при прогалинах в законодавстві принципи права можуть використовуватися як юридична підстава при розгляді питання про право, при цьому вони виступають як джерело права, принципи права сприяють правильному тлумаченню правових норм» [1, с. 6].

У сучасній правовій реальності «безпосередня регулююча роль принципів права визнається як романо-германською, так і англосаксонською правовими сім'ями», «проявом визнання спільних цінностей країнами континентальної й англо-саксонської правових систем стало право, розроблене Страсбурзьким судом на підставі положень Європейської конвенції про захист прав людини» [3, с. 74, 75].

Як відомо, формування європейської системи захисту прав людини відбувалося паралельно в межах трьох різних інституційних систем – Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (надалі – ОБСЄ) та Європейського Союзу (раніше – Європейських Спільнот). Як зазначає Ю. С. Разметаєва, «в межах європейської юриспруденції склалася не лише сучасна доктрина прав людини, але й розгалужена та ефективна система їх забезпечення і захисту. Ця система має декілька рівнів, що частково перекриваються один одним, а частково – доповнюються, як у стандартах щодо прав, так і у механізмах реалізації і захисту» [14, с. 120].

Історіографія досліджень різних аспектів формування та функціонування Ради Європи (надалі – РЄ) включає чимало наукових праць вітчизняних правників. Частково це пояснюється тим, що Україна є членом Ради Європи з 1995 року, і за час перебування у складі цієї регіональної організації вітчизняна юриспруденція планомірно здійснювала значні кроки на шляху вивчення, засвоєння та імплементації правових цінностей і принципів, на яких базується РЄ.

Загальновідомо, що головним призначенням ОБСЄ є сприяння миру та безпеці в Європі, вона здійснює суттєвий вплив на стандарти у сфері прав людини та систему їх захисту. Ця структура функціонує як політичний орган з 1975 року, а як міжнародна організація – з 1995 року [14, с. 123].

У той же час, дослідження принципів захисту прав людини в межах правової та інституційної системи Європейського Союзу (надалі – ЄС) не такі багатоманітні. У преамбулі Договору про Європейський Союз (надалі – ДЄС) закріплено принципи, на яких базується ця регіональна організація: «загальні цінності непорушності та невідчужуваності прав особистості, свобода, демократія, рівність та верховенство права», «відданість принципам свободи, демократії, верховенства права, поваги до прав людини та основоположних свобод» [15]. Зазначені принципи також системно викладені у Статті 2 ДЄС: «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків».

У Статті 1 ДЄС закріплено принцип субсидіарності як основу правових відносин між громадянином (громадянином Європейського Союзу, а значить – кожної держави-члена ЄС) та органами публічної влади всіх рівнів: «Цей Договір позначає новий етап процесу утворення як ніколи тісного союзу народів Європи, де рішення приймають якомога відкритіше та ближче до громадянина» [15].

Цікавою особливістю формування вектору захисту прав людини у різноманітних політиках ЄС, на нашу думку, можна вважати майже повну відсутність норм про права людини в установчих договорах цього загальноєвропейського об'єднання. Як справедливо зазначає

І. А. Шуміло, «Не згаданий в установчих договорах Європейських співтовариств, принцип поваги до прав і свобод людини поступово починає забезпечуватися рішеннями Суду ЄС, які відіграли важливу роль у формуванні та розвитку механізмів захисту прав людини в ЄС» [16, с. 68]. Важливо, що у європейській правозастосовній практиці принципи права розглядаються як безпосереднє джерело права, «правовість» та ефективність якого забезпечується судовою практикою.

На вагому роль судової гілки влади та судової практики у формуванні європейської системи захисту прав людини також вказує К. В. Смирнова: «...процеси реформування на регіональному рівні слугують дієвим фактором удосконалення механізму забезпечення захищеності прав людини через судові установи та інші органи. ...З точки зору формально-юридичного підходу обов'язковості рішень основними компонентами європейської системи захисту прав людини слугують саме Рада Європи та Європейський Союз» [17, с. 166]. Найголовнішим принципом функціонування європейської системи захисту прав людини є узгодженість політик, цінностей та принципів її складових. Важливе значення для забезпечення узгодженості правових систем Ради Європи, Євросоюзу та держав-учасниць має правовий механізм взаємодії, який визначено як систему правових засобів (зокрема, процедур), що сприяють узгодженому гармонійному функціонуванню міждержавних та національних правових систем у межах єдиного правового простору [18, с. 11].

З іншого боку, не можна не помітити певної конкуренції між юрисдикціями ЄСПЛ та Суду ЄС. «Суд ЄС в свій час виступив проти приєднання до Європейської конвенції без змін до установчих документів щодо європейських інтеграційних об'єднань. Важливим фактом у підтримці цієї позиції стало те, що таке приєднання передбачало б впровадження норм без урахування специфіки самого Європейського Союзу та його права [19, с.10].

Не можна не помітити, що на перших етапах функціонування Європейських Спільних захист прав людини відігравав, скоріше, інструментальну роль, не займаючи центрального місця у системі спільних цілей та політик. Так, дослідники оцінювали значення захисту прав людини у правовій системі ЄС «як елемент забезпечення ефективного функціонування внутрішнього ринку» [17, с. 168]. «Відправною точкою» стала справа «Stauder v. City of Ulm» [(1969) Case 29/69], яку розглядав Європейський суд (Суд справедливості) у 1969 році [14, с. 119]. Подальший розвиток та збагачення судової практики Суду ЄС сприяв безпосередньому застосуванню принципів права ЄС як джерел права.

Як зазначає Т. В. Комарова, «найголовнішим внеском, який зробив Суд ЄС у встановлення інтеграційного правопорядку, є вироблені ним принципи, що становлять базу функціонування права ЄС та пояснюють, у чому полягає унікальність інтеграційного права» [20, с. 225]. До цих принципів відносяться принцип верховенства права ЄС над національним правом держав-членів, принцип прямої дії права ЄС, принцип відповідальності держав-членів перед приватними особами у випадку порушення права ЄС.

Принцип прямої дії норм права ЄС полягає, крім надання прав безпосередньо приватним особам, ще й у тому, що акти органів Союзу не потребують затвердження парламентами держав-членів. Ці акти можуть зобов'язати країни-члени до вчинення певних дій без їх згоди, а національні суди мають застосовувати ці норми без урахування можливого протиріччя з нормами національного законодавства. Значення принципу прямої дії полягає у тому, що право ЄС може діяти і в тих випадках, коли держава-член не виконає своє зобов'язання щодо імплементації права ЄС [20, с. 230].

Принцип відповідальності держави-члена ЄС, згідно з яким у випадку порушення нею права ЄС вона має відшкодувати приватним особам шкоду, що стала наслідком такого порушення, зараз є однією з засад європейського правопорядку [21, с. 163]. Прецедентом, на підставі якого було запроваджено цей принцип, стало рішення Суду ЄС 1991 р. у справі Francovich, коли Суд вперше розглянув справу про відповідальність держави-члена за недотримання свого зобов'язання щодо належної імплементації директиви, що спричинило шкоду приватним особам.

Особливість цього рішення полягає в тому, що концепція відповідальності держави-члена була вперше застосована в контексті директиви, яка не мала прямої дії, тобто за обставин, коли приватна особа не могла безпосередньо покладатися на конкретне положення певної директиви ЄС згідно з доктриною «вертикальної прямої дії» (тобто у провадженнях проти держави-члена) [21, с. 165].

Безпосереднім результатом реалізації цих найважливіших принципів права ЄС стало утворення унікального правопорядку, який формується Судом ЄС через судову практику та підтримується національними судами держав-членів. Це «привело до зміни національної судової

практики, яка почала пристосовуватися до основних принципів права ЄС, а приватні особи стали відігравати активну роль у реалізації права ЄС у рамках національних правових систем [20, с. 231].

В теперішній час повага до прав людини розглядається не просто як загальний принцип права ЄС, спільна цінність європейського правового простору, але є важливим складовим елементом Копенгагенських критеріїв членства, тобто системи вимог, які необхідно виконати будь-якій державі-кандидату на вступ до ЄС. Копенгагенські критерії членства були схвалені на засіданні Європейської Ради у місті Копенгагені у червні 1993 року та складаються з декількох категорій. Перший критерій (політичний) полягає у стабільності всіх інститутів, які є гарантантами реалізації прав людини, поваги та захисту прав меншин [22, с. 401].

Як відомо, система захисту прав людини, розбудована в межах інституційної системи Ради Європи, розвивалася у часі і просторі паралельно з процесами оформлення та подальшого об'єднання Європейських Спільнот.

Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ) стала правовою основою найбільш ефективної системи захисту прав людини водночас у двох вимірах: у масштабі загальноєвропейської регіональної організації – Ради Європи – та у масштабі національних правових систем держав-членів Ради Європи.

Всі держави-члени ЄС ратифікували ЄКПЛ як члени Ради Європи.

Євросоюз визнає Європейську конвенцію 1950 р., але не є її учасником, і тому Конвенція не становить частину права ЄС в класичному розумінні [23, с. 301].

Незважаючи на те, що усі держави-члени ЄС ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також низку інших міжнародних документів про права людини, донедавна на рівні ЄС не було окремого обов'язкового акта, який би містив каталог прав людини. Для того, щоб заповнити цю прогалину, у 2000 році було ухвалено Хартію основних прав ЄС (надалі – Хартія ЄС) (як політичний документ) [14, с. 132]. У 2009 році Хартія ЄС отримала статус обов'язкової юридичної чинності на рівні актів первинного права ЄС. З моменту набуття чинності Лісабонським договором Хартія є актом, що безпосередньо регулює права людини на рівні ЄС.

Важливо, що Хартія ЄС закріплює фундаментальні людські цінності, послідовне викладення яких обумовлює структуру документа: людська гідність, свобода, рівність та солідарність. Відповідно до цих найважливіших цінностей права людини структуровані у групи.

Текст Хартії ЄС поєднує більш широкий каталог гарантованих прав і свобод порівняно з ЄКПЛ, закріпивши деякі нові права, зокрема право на цілісність особистості (ст. 3), право на належне управління (ст. 41), а також конкретизувавши сферу застосування (ст. 51) та уточнивши механізми дії (ст. 52) її положень порівняно з Хартією ЄС, проголошеною 7 грудня 2000 р. як політичної декларації [24, с. 153].

Можна з упевненістю стверджувати, що для Суду ЄС – органу, який послідовно забезпечує втілення принципу пріоритету права ЄС щодо національних правопорядків держав-членів цього формування, першочергового значення набула саме Хартія ЄС, а не ЄКПЛ, попри те, що остання визнана ЄС одним із загальних принципів його правової системи, які (принципи) теж є джерелами права ЄС [25, с. 25]. На влучний вислів С. В. Шевчука, «прецедентне право Європейського суду з прав людини є правом принципів» [12].

Аналізуючи правові властивості та механізми застосування Хартії ЄС, С. Добрянський наголошує, що норми Хартії ЄС, зокрема ч. 3 ст. 52, містять застереження, відповідно до якого права та свободи, закріплені у Хартії ЄС, в процесі його застосування повинні мати значення та обсяг відповідно до однойменних прав та свобод, закріплених у ЄКПЛ. «Зазначена норма покликана служити гарантією того, що принципи захисту прав людини, закріплені в ЄКПЛ, та розроблені практикою ЄСПЛ, отримують своє належне та повне відображення у правозахисній практиці Суду ЄС» [25, с. 28]. Зазначена норма підкреслює змістовний та процесуальний зв'язок між Хартією ЄС та ЄКПЛ.

Дослідники визнають певну обмеженість можливостей практичного застосування закріплених у Хартії ЄС стандартів прав людини у правовому порядку ЄС та необхідність гармонізації цих стандартів з однойменними правами, закріпленими у ЄКПЛ та інтерпретованими у практиці ЄСПЛ [25, с. 29]. Згідно з п. 5 ст. 52 Хартії ЄС, принципи, закріплені Хартією ЄС, мають зобов'язальний характер, як і права, втім «підлягають судовому захисту тільки якщо закріплені в законодавчих / делегованих актах інституцій ЄС або нормативно-правових актах держав-членів, що імплементують відповідні норми права ЄС» [24, с.156].

Діяльність Суду ЄС постійно скерована на поглиблення захисту прав приватних осіб та ефективність компетенційних повноважень усіх елементів судової системи ЄС. При цьому відбувається, так би мовити, фундаменталізація правової системи ЄС та основоположних прав і свобод громадян [20, с. 292].

Висновки. Ретроспективний аналіз головних проблем наукового дискурсу проблематики принципів права дозволяє стверджувати, що після проголошення незалежності України та ухвалення Конституції України закріплені Основним законом принципи сприймалися різними верствами населення як: 1) формальні атрибути правового статусу людини і громадянина; 2) як елемент юридичної техніки; 3) як данина конституційній традиції; 4) як ще не подолана частина офіційної ідеології «радянського» періоду історії України тощо. Поширення методології природно-правового мислення як інструментарію наукових досліджень та платформи взаємодії людини і держави поступово призвело до розширення наукового дискурсу щодо сутності, ролі та місця принципів права у механізмі правового регулювання. Кінець ХХ – початок ХХІ століття для вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції знаменувався збагаченням наукових досліджень сутності принципів права як одного з основних елементів правової доктрини, правової системи держави, процесів правотворення та реалізації права. Вплив європейської інтеграції, вступ України до Ради Європи та ратифікація Конвенції про основоположні права та свободи стали переламними факторами у переосмисленні сутності принципів права як джерела права. Вітчизняна методологія вивчення та тлумачення сутності принципів права поступово позбавляється схоластично-позитивістського підходу, результатом чого є визнання найважливіших принципів права джерелом права. Вектор розвитку вітчизняної моделі загальнотеоретичного аналізу та тлумачення сутності принципів права можна описати за формулою «від схоластично-позитивістського до помірковано природно-правового».

Аналіз європейської системи захисту прав людини дозволив сформулювати наступні особливості її організації та функціонування: 1) наявність двох регіональних інституційних систем захисту прав людини, які реалізуються в межах Ради Європи та в межах ЄС частково носять характер конкуренції та частково взаємно субсидіарний характер. Феномен конкуренції між системами захисту прав людини Ради Європи та ЄС носить політичний та організаційний характер, зберігаючи при цьому змістовну єдність та уніфіковане розуміння застосовуваних принципів права. 2) Розвиток судової практики як середовища формування принципів права відбувався завдяки унікальному поєднанню та співіснуванню юрисдикцій Суду ЄС, ЄСПЛ та національних судових систем держав-членів. 3) Головним вектором розвитку правотворчої та правозастосовної практики ЄС можна вважати поступове напрацювання живого, динамічного прецедентного права, аксіологічним ядром якого виступають найважливіші загальні принципи права. 4) Поєднання у правовій системі ЄС елементів континентального та загального (прецедентного) права дозволило Європейському Союзу побудувати ефективну систему захисту прав людини з поступовим збільшенням питомої ваги судових прецедентів та безпосереднього застосування принципів права.

Список використаних джерел:

1. Бабенко А. М., Борисова О. О., Шаповалова І. О. Принципи права: поняття та класифікація/ *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Випуск 3(44). С. 3–8.
2. Козюбра М. І. Нерозгадані таємниці права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2022. Т. 9–10. С. 3–12.
3. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: *монографія* / О. О. Уварова. Харків: «Друкарня МАДРИД», 2012. 196 с.
4. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): *Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01;12.00.02* / А.М. Колодій ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 1999. 36 с.
5. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні: *А/реф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01* / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2003. 20 с.
6. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: <https://www.deadlawyers.org/de-take-narysano/>.
7. Рабінович П.М. Львівській лабораторії прав людини – 20 років. *Вісник НАПН України*. 2016. № 3 (86). С.114-120.
8. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. 2004. Т. 26. С. 3–9.

9. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): *Монографія*, Харків: Право, 2008. 240 с.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) Справа N 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) Справа N 1-17/2005 від 22 вересня 2005 року N 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text>.
12. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія. Київ : Реферат, 2007. 627 с. e-Pidruchniki.com: Бібліотека електронних підручників. URL : https://e-pidruchniki.com/content/700_241_principi_prava_ponyattya_ta_vidi_ih_vpliv_na_sydneyu_pravotvorchist.html.
13. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>.
14. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: Навчальний посібник/ Підготовлено в рамках реалізації і за підтримки Програми Європейського Союзу ERASMUS+ 573861–EPP–1–2016–1–EE–EPPKA2–CBHE–JP «European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova» HRLAW. Київ, 2018. 364 с.
15. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями станом на 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
16. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: *Навчальний посібник*/ Підготовлено в рамках реалізації і за підтримки Програми Європейського Союзу ERASMUS+ 573861–EPP–1–2016–1–EE–EPPKA2–CBHE–JP «European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova» – HRLAW. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.
17. Смирнова К.В. Роль Європейського Союзу у процесі реформування європейської системи захисту прав людини. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.) / за ред. С. В. Ківалова ; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2012. С. 166–177.
18. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: *Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук*: спец. 12.00.01 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень / Л. А. Луць. К., 2005. 32 с.
19. Мельник О.Г. Механізм захисту фундаментальних прав людини у Європейському Союзі: нормативні та правові гарантії забезпечення. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2022. С. 40–45.
20. Комарова Т. В. Юрисдикція Суду Європейського Союзу : *монографія*. Х. : Право, 2010. 360 с.
21. Водянніков О.Ю. Відповідальність держав-членів ЄС перед приватними особами за невиконання зобов'язань за правом ЄС. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Серія ПРАВО. Випуск 75: частина 3. С. 162–171.
22. Солодкова К., & Бойчук Д. (2019). Копенгагенські та Мадридські критерії вступу до Європейського Союзу: перспективи для України. *Молодий вчений*. 11 (75). 400-403. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-11-75-88>.
23. Асірян С., Власенко С., Трішина С. Приєднання Європейського Союзу до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 300–304. С. 300.
24. Фалалєєва Л. Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу: *монографія*. Київ: ФОП Кандиба Т. П., 2020. 455 с.
25. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволодинний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 23–31.

26. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода Україна від 27.06.2014 р.: станом на 30 листоп. 2015 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

27. Хартія основних прав Європейського Союзу : Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.6.3>

ТИЧИНА Д.М.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ЯК ІДЕАЛИ ТА КОМПРОМІСИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ПІДХІД

GENERAL HUMAN VALUES AS IDEALS AND COMPROMISES: THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES

У статті наголошено, що цінності є результатом узагальнення соціального досвіду і виражають суспільні ідеали. Переорієнтація світоглядних принципів на розуміння людини як найвищої мети зумовила еволюцію поглядів на цінність від визнання її як практичної корисності до утвердження у найвищому значенні – як своєрідної, специфічної самоцінності, і такою самоцінністю виступає особистість в єдності з суспільством. Право у своїх нормах та інститутах виражає цінності суспільства, вони отримують друге народження у правових цінностях. Це передусім права і свободи людини, юридичні обов'язки, правові принципи, законність. До правових цінностей також належать специфічні правові засоби та юридичні механізми, які забезпечують дотримання законів. Основними шляхами формування правових цінностей є: процес правового виховання як знайомство та осягнення конкретної правової культури, а в подальшому формування системи знань про правові феномени, яка допомагає орієнтуватися у правовій дійсності; засвоєння наявної системи правових цінностей, притаманних саме цій правовій культурі, що сприяє асиміляції до конкретної правової культури; інтеріоризація правової культури і правових цінностей в особистісну структуру; процес правової соціологізації індивіда, який визначає його правову самоідентифікацію та його правову ідентичність. Аналіз таких цінностей загальнолюдського рівня, як свобода, відповідальність, рівність, справедливість дозволили стверджувати, що право виступає одним з основних засобів забезпечення загальнолюдських цінностей. Сьогодні правові цінності варто розглядати у трьох основних буттєвих формах: це суспільні цінності та ідеали як продукт колективної свідомості та духовного виробництва представників конкретного суспільства; предметно втілені цінності, через які правові ідеали як належне закріплюються в нормативних документах; особистісні цінності – індивідуальні уявлення людини про орієнтири у правовому житті. Зроблено висновок, що правові цінності варто розглядати за такими основними формами: це суспільні цінності та ідеали як продукт колективної свідомості та духовного виробництва представників конкретного суспільства; предметно втілені цінності, через які правові ідеали як належне закріплюються в нормативних документах; особистісні цінності – індивідуальні уявлення людини про орієнтири у правовому

© ТИЧИНА Д.М. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності (Національна академія внутрішніх справ) <https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>